

**MIESTAS KAIP PALIMPSESTAS.
ISTORIJS SKAITYMO IR RAŠYMO VYKSMAS
GARDINE**

Felix Ackermann

ABSTRACT

Over the 20th c., the city of Grodno changed its political dependence more than once; at the end of World War II and in the postwar period, it experienced cardinal changes in the composition of its population. By interpreting the city as a palimpsest, the author examines the process of re-reading and rewriting of the meanings in the palimpsest that took place in Grodno in the 20th c. The author highlights the breaks and the continuity in the maintenance of the meanings and discusses the strategies applied to legitimate one's presence in the city. The article discloses the meanings in the course of studies how the processes of cultural appropriation of Grodno changed the area of the city as a system of references consisting of the symbolism of a network of city streets, squares, individual buildings, religious sites, and other.

KEY WORDS: Grodno, symbolic appropriation, politics of remembrance, memorial sites, historical narrative.

ANOTACIJA

Gardino miestas per XX amžių ne vieną kartą keitė politinį priklausomumą, o Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pokariu patyrė kardinalų gyventojų sudėties pokytį. Interpretuodamas miestą kaip palimpsestą, autorius nagrinėja XX a. Gardine vykusį procesą, kurio metu šiame palimpseste buvo naujai skaitomos ir perrašomos reikšmės. Išryškindamas tų reikšmių palaikymo lūžius ir tęstinumą, jis aptaria strategijas, taikytas siekiant legitimuoti savo buvimą mieste. Straipsnyje jos atskleidžiamos tyrinėjant, kaip Gardino kultūrinio pasisavinimo procesai pakeitė šio miesto erdvę kaip referencijų sistemą, sudarytą iš miesto gatvių tinklo, aikščių, atskirų pastatų, religinių vietų ir kt. simbolikos.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Gardinas, simbolinis pasisavinimas, atminimo politika, atminimo vietos, istorinis naratyvas.

*Dr. Felix Ackermann, DAAD ilgalaikės docentūros stipendiatas
Europos humanitariniame universitete
Tauro g. 12, LT-01114 Vilnius
El. paštas: felix.ackermann@ehu.lt*

Daugybė Gardino pavadinimų atskleidžia jo pavaldumo kaitos praeityje visumą.* Vokiečių ordino šnipų pranešimuose pilis prie Nemuno minima *Garten* vardu. Lietuvos didieji kunigaikščiai, mėginę iš šiaurės užimti aukštumą prie Gorodničankos upelio žiočių, vadino gyvenvietę „Gardinu“. Rusios kronikose rasime minimą kunigaikščio rezidenciją Gorodene – labiausiai į vakarus

* Dauguma į šį straipsnį sugulusių išvalgų Vokietijoje paskelbta rengiant daktaro disertaciją. Žr.: ACKERMANN, F. *Goroden, Gardinas, Grodno, Garten, Hrodna: Stadt and der Memel*. In *Die Aneignung fremder Vergangenheiten in Nordosteuropa am Beispiel plurikultureller Städte (20. Jahrhundert)* (Nordost-Archiv, Bd. XV/ 2006). Hrsg. von Th. SERRIER. Lüneburg, 2007, S. 89-111; ACKERMANN, F. *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919-1991* (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 23). Wiesbaden, 2010.

nutolusiame Kijevo Rusios forposte. Abiejų Tautų Respublikos magnatai nuo 1678 m. kas trečią seimą šaukdavo rinktis karališkajame *Grodno* mieste, kuriame savo rezidenciją įkurdino dar Steponas Batoras. Augustas II Stiprusis, išrinktasis bajorų respublikos karaliumi, liepė užstatyti ir antrąją pilies kalvą. Po antrojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo miestas tapo „Grodno“ (*Гродно*) gubernijos centru. Po Pirmojo pasaulinio karo jis buvo įtrauktas į nacionalinę Lenkijos valstybę, ir jo pavadinimą vėl pradėta rašyti lotyniškais rašmenimis – *Grodno*. Tačiau vos po 20 metų buvo greitai pereita prie rusiškai rašomo ir linksniuojamo *Гродно*. Per Vokietijos okupaciją kai kurios administracinės institucijos vartojo pavadinimą *Garten*, nors įprastinis pavadinimas buvo *Grodno*, o paskui miestas vėl tapo tarybiniu *Гродно*. Tik įkūrus Baltarusijos Respubliką, oficialiuose raštuose, plakatuose ir knygoje pasirodė vienas galimų baltarusiškų variantų „Hrodna“ (*Гродна*). Tokia pavadinimų daugybe, kaip Vroclavo pavyzdžiu parodė Normanas Davisas, būtų galima pasinaudoti išryškinant istorinių epochų, kurios būtų apibendrintos viename naratyve, skirtumus¹. Tačiau kadangi tokioje sampratoje esama nemažai silpnų vietų, šiuo atveju ta daugybė turėtų būti pasitelkiama tik norint atskleisti galimų istorinių sąsajų ir XX amžiaus istorijos politikos sąvokų reikšmių daugiasluoksniškumą². Taigi konstatuotina, kad nepaisant įvairių pavadinimų bus kalbama apie tą pačią miesto erdvę, taigi ir apie tą patį miestą – kiekvieną kartą atitinkamose jo išraiškose.

Šiame tekste koncentruojamasi į to miesto erdvės simbolinio perinterpretavimo lūžius ir tęstinumą. Šiandien Baltarusijos Respublikos šiaurės vakaruose esantis administracinis ir pramoninis centras per trumpą XX amžiaus laikotarpį daug kartų keitė savo valstybinį priklausomumą: po Vokietijos okupacijos 1915–1919 m. ir Lenkijos–Tarybų Rusijos karo nuo 1920 m. Gardinas priklausė Antrajai Lenkijos Respublikai. 1939 m. jis tapo Baltarusijos Tarybų Socialistinės Respublikos (BTSR) dalimi. 1941 m. birželį miestą užėmus Vermachtui, drauge su Balstogės (lenk. *Białystok*) apskritimi jis buvo formaliai įtrauktas į Rytų Prūsiją, o kartu ir į Vokietijos Reichą. 1944 m. liepą Gardinas vėl tapo Tarybų Sąjungos dalimi, o 1991 m. Baltarusijos TSR tapo suverenia Baltarusijos Respublika. Kartu vykę kultūrinio pasisavinimo procesai keitė miesto erdvę kaip referencijų sistemą, sudarytą iš miesto gatvių tinklo, atskirų pastatų ir ištisu aikščių simbolikos, kurios reikšminį matmenį čia reikėtų analizuoti laikantis atminties vietų sampratos perspektyvos. Procesai, prasidėję sąveikaujant valstybių nustatytiems rėmams ir už normalumo ribų neišėinančioms piliečių iniciatyvoms, modifikuodavo atskirus sluoksnius, atidengdavo tuos, kurie buvo laikomi palaidotais, ir pridėdavo naujų.

Elgsena su palimpsestu kaip metafora ir darbo metodas

Dar 1926 m. Varšuvoje leistame iliustruotame žurnale palimpsesto vaizdinį Gardinui apibūdinti pasitelkė rašytoja Zofia Nałkowska. „Kai aš maštau apie Gardiną, – rašė ji, jis man atrodo tarytum nenuoseklus, niūraus veido keistas palimpsestas.“³ Viduramžiais palimpsestu buvo vadinamas toks pergamentas, kurio pirminis tekstas buvo nugremžiamas arba nuplaunamas siekiant įrašyti kitą turinį. Tai ne visuomet vykdavo norint tekstą sunaikinti, neretai buvo norima tiesiog dar sykį panaudoti brangią pergamento medžiagą. Trynimo pėdsakus dar buvo galima atpažinti, tačiau

¹ DAVIS, N.; MOORHOUSE, R. *Microcosm: Portrait of a Central European City*. London, 2002. Panašaus veikalo, atskleidžiančio Gardino istoriją, kol kas nėra. Dabartinę tyrimų būklę aprėpia šaltinių ir straipsnių rinkinys: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна* (Беларус. энцыкл). Рэд. кал. Г. ПАШКОЎ, Я. ЖАБРУН, І. КРЭНЬ і інш. Маст. Э. ЖАКЕВІЧ. Мінск, 1999.

² Programinis veikalas apie istorijos politiką ir istorikų vaidmenį parašytas vokiečių kalba: LINDNER, R. *Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1999.

³ NAŁKOWSKA, Z. *Grodno. Tygodnik Ilustrowany*, 1926, Nr. 45, s. 764.

ankstesniojo dokumento tekstas plika akimi nebebuvo įžiūrimas. Naujų chemijos metodų pasitelkimas dabar vėl leidžia įskaityti ankstesniųjų tekstų pėdsakus, tad atsirado galimybė palimpsestuose naujai atrasti antikinius tekstus⁴.

Šio straipsnio pavadinime žodis „palimpsestas“ atsirado ir dėl sąvokos paplitimo pačiame Gardine. Ten žinoma ne tik Z. Nałkowskos citata. Palimpsesto vaizdinį yra sutvirtinę bei paskleidę ir vietiniai istorikai, kurie apibūdina juo reikšmių priskyrimo procesus, vykstančius miesto erdvėje. Nuo 2008 m. kasmet vyksta miesto istorijai skirtos konferencijos, kurių rezultatai publikuojami baltarusių kalba leidžiamame leidinyje „Gardino palimpsestas“⁵. Toks vaizdinio palaikymas siūlo žvelgti į atskirus praeities sluoksnius, kurie gali būti naujai atrandami, interpretuojami ir taip atskleidžiami dabarčiai⁶. Z. Nałkowska vis skirtingų grožio formų suteikimą Gardino palimpsestui siejo vien su praeities epochomis, o dabartį tik su „vargingos modernybės gatvės purvu“⁷. Tačiau palimpsestu Gardinas tapo tik tada, kai ji pati iškėlė atskirus istorinius sluoksnius, kurie lig tol buvo nepastebimi. Tik Z. Nałkowskai nurodžius tam tikrus praeities pėdsakus šie tapo matoma jos apmąstomo miesto dalimi. Skaitytojui interpretuojant daugybę miesto palimpseste įrašytų tekstų ir užmezgant aktyvų santykį su jais, miestas tampa kultūrinių prasmų išsikristalizavimo vieta⁸. Miesto tekstūra, kurią pažinojo Z. Nałkowska, jau seniai perrašyta naujais kultūriniais ženklais⁹. Kaip ir Z. Nałkowska, senųjų sluoksnių „šlykštų subjaurojimą“ laikiusi savojo laikotarpio modernizacijos procesų pasekme, šiandien Gardine gyvenantys poetai skundžiasi dėl miesto veidą sudariusios tarybinės modernizacijos¹⁰. Vis dėlto ankstesniųjų sluoksnių pėdsakai dar yra atpažįstami. Akty-

⁴ Etimologiškai žodis „palimpsestas“ kildinamas iš senosios graikų kalbos žodžių *πάλιν*, reiškiančio „vėl“, ir *ψάειν* – „trinti“ arba „(nu)gremžti“. Rašymas ant nugremžto ar nuplauto antikinio ar viduramžių rankraščio puslapio ar ritinėlio lotyniškai buvo vadinamas *codex rescriptus*.

⁵ *Гарадзенскі палімпсест. XII–XX стст.*: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Горадня, 7 лістапада 2008 г. Рэд. А. СМАЛЯНЧУК, Н. СЛІЖ. Горадня-Беласток, 2008; *Гарадзенскі палімпсест 2009: Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст.*: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Горадня, 7 лістапада 2009 г. Рэд. А. СМАЛЯНЧУК, Н. СЛІЖ. Горадня, 2009; *Гарадзенскі палімпсест 2010: Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры, XVI–XX стст.* Рэд. А. СМАЛЯНЧУК, Н. СЛІЖ. Мінск, 2011.

⁶ Aleida Assmann samprotaudama apie atminties vaizdinius pabrėžia, kad su jais neturėtų būti asocijuojamas statiškas įrašas arba netgi nuolatinis buvimas, mat tai nukreipia dėmesį nuo skaitymo proceso, o kartu pavertimo matomu. ASSMANN, A. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 1999, S. 151-154. Žr. taip pat: ASSMANN, A. Zur Metaphorik der Erinnerung. In *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Hrsg. von A. ASSMANN, D. HARTH. Frankfurt am Main, 1991, S. 18–21. Aleida Assmann nurodo giminingumą Sigmundo Freudo „stebuklingam bloknoutui“, ant kurio paviršiaus išlikę pėdsakai išryškėja panašiuose mąstymo procesuose: FREUD, S. Notiz über den ‘Wunderblock’. In FREUD, S. *Gesammelte Werke*. Bd. 14. Frankfurt am Main, 1999, S. 1-8.

⁷ NAŁKOWSKA, Z. Op. cit.

⁸ Thomas De Quincey jau 1845 m. lygino žmogaus atminties veikimą su palimpsestu: “What else than a natural and mighty palimpsest is the human brain? Such a palimpsest is my brain; such a palimpsest, O reader! is yours. Everlasting layers of ideas, images, feelings, have fallen upon your brain softly as light. Each succession has seemed to bury all that went before. And yet in reality not one has been extinguished.” Žr.: DE QUINCEY, Th. *Suspiria de Profundis*. In DE QUINCEY, Th. *Confessions of an English Opium-Eater and Other Writings*. London, 2003, p. 150.

⁹ ЧЕРНЯКЕВИЧ, А. «Новый свет» и его окрестности. Гродно, 2009, с. 30.

¹⁰ Урач гушкус šis nepasitenkinimas Gardinu almanache „Šventojo Huberto miestas“ («Город святого Губерта») ir Gardino interneto bloge: <<http://harodnia.com>>. Jį rasime ir poetės Danutos Bičel-Zahnatovos (Данута Бічэль-Загнетава) kūrinuose. Kritisnės publicistinės nuomonės reiškiamos Minske leidžiamame žurnale „Arche“ ir Balstogėje (lenk. *Białystok*) susibūrusios Lenkijos baltarusių mažumos žurnale „Časopis“ («Беларускі грамадска-культурны часопіс»).

viais juos paverčia įvairūs vietiniai veikėjai¹¹. Su tų sluoksnių skaitymo procesu yra susijęs naujų reikšmių priskyrimas, kurio metu anksčiau suteiktos reikšmės yra perrašomos¹².

Šiuo straipsniu teigiama, kad atitinkamų pasisavinimo procesų metu, siekiant legitimuoti savo buvimą mieste, yra taikomos iškart trys strategijos – modifikavimas, atskleidimas ir perrašymas. Tikrinti tokį teiginį būtent Gardino kontekste leidžia faktas, kad šis miestas pasižymi kitiems šiandieninės Baltarusijos miestams nebūdingu erdvės tęstinumu. Po didžiojo 1885 m. gaisro daugeliu atvejų iš naujo pastatytame miesto centre esama kitiems šiandieninės Baltarusijos miestams nebūdingo didelio kultūros paminklų skaičiaus. Pėdsakai, išlikę iš Kijevo Rusios, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Abiejų Tautų Respublikos ir Rusijos imperijos laikų, taip pat leidžia itin gerai analizuoti, kaip XX amžiuje Gardine buvo elgiamasi su svetimomis praeitimis¹³. Šiuo kraštutinumų laikotarpiu demografiniai lūžiai Gardine ryškiai prieštaravo šio miesto erdviniam tęstinumui, ir Gardiną šiuo atveju galima prilyginti tokiems istoriniams ilgo gyvybingumo miestams kaip Vilnius ar Lvovas.

Gyventojų struktūrą teritorijoje palei aukštutinę Nemuno vagą sukūrė etnis šios teritorijos pereinamumas tarp vakarų slavų, baltų ir rytų slavų genčių. Dėl besikeičiančio teritorijos pavaldumo ta struktūra vis labiau keitėsi, ir iki XX a. pradžios buvo apibrėžiama pirmiausia pagal religinį ir lokalinį priklausomumą¹⁴. Dar ir XXI a. ši teritorija tebėra istoriniame pasienyje, kuriame susilieja stačiatikybės ir katalikybės įtakos. Valstiečiai daugiausia mišriai apgyvendintuose šio regiono kaimuose kalbėjo baltarusišku dialektu su jam būdingomis vietinėmis ypatybėmis. Išskyrus nusigyvenusius bajorus, kurie pagal principą „katalikas lygu lenkas“ priskyrė save lenkams, regione vyravo ikinacionalinio laikotarpio tapatybės. Tačiau miestų gyventojai jau prieš XIX a. pabaigą buvo pasidavę nacionalizavimosi įtakoms. Demografiniu požiūriu, čia vyravo ženkli žydų dauguma, kurią, kaip ir kitur, buvo galima skirstyti į nedidelę dalelę verslininkų bei laisvųjų profesijų miestiečių ir likusią masę neturtingų darbininkų ir smulkiųjų amatininkų. Su pastarąja aršiai konkuravo kiekybiškai mažesnė ir ekonomiškai silpnesnė katalikų darbininkija. Katalikų buržuazija čia buvo negausi, ją iš esmės sudarė atsikėlę į miestą bajorai. Vargšų vargšais paprastai buvo laikomi baltarusiai arba tie „paprasti žmogeliai“, kurie apsigyvendavo mieste kaip valstiečiai ar sezoniniai darbininkai. Kaip savo tyrime „Tarp regionalizmo ir nacionalinės idėjos“ įtikinamai atskleidė Alesis Smalenčiukas, po 1905 m. revoliucijos miestiečiai, ypač katalikai, jau ne tiek suvokė save regiono, sudariusio Lietuvos paveldą, rėmuose, kiek vis labiau apibrėžė save vadovaudamiesi lenkų nacionalizmo idėjomis¹⁵. Nacionalizmo kategorijomis save vis labiau ėmė suvokti ir žydų bendruomenė, tačiau šią savivoką nustelbė dėl jos socialinio ir politinio susisluoksniavimo atsiradęs susiskaidymas¹⁶. Baltarusių gyventojų dalis mieste buvo menka, jų savivoka grynai kaimiška, o baltarusių nacionalinio judėjimo raida labai vėlyva ir fragmentiška; reikia didelių pastangų, norint aptikti šio judėjimo apraiškų Gar-

¹¹ Tai nėra išskirtinis Gardino bruožas. Palimpsesto vaizdinys vis pasitelkiamas miesto erdvių analizei, pavyzdžiui: HUYSEN, A. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, 2003.

¹² WEINRICH, H. *Schriften über Schriften. Palimpseste in Literatur, Kunst und Wissenschaft*. In WEINRICH, H. *Wie zivilisiert ist der Teufel? Kurze Besuche bei Gut und Böse*. München, 2007, S. 23-34.

¹³ Bendrą Gardino architektūros istorijos apžvalgą su išsamesnėmis nuorodomis išleido 2005 m. vietos universitetas: МАЛІНОЎСКАЯ, Т. *Архітэктура горада Гродна (з X ст. да 1939 г.)*. Гродна, 2005.

¹⁴ Išsamią kompleksišką santykių analizę atliko EBERHARDT, P. *Przemiany narodowościowe na Białorusi*. Warszawa, 1994.

¹⁵ СМАЛЯНЧУК, А. *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях: 1864 – люты 1917 г.* Выданне 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004.

¹⁶ Išsamiai procesai žydų bendruomenėje atskleidžiami publikacijoje, kuri dėl dabartinių apribojimų Baltarusijos moksle buvo paskelbta Ukrainoje: СОБОЛЕВСКАЯ, О.; ГОНЧАРОВ, В. *Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы*. Донецк, 2005.

dine tarpukariu¹⁷. Be to, iki Antrojo pasaulinio karo Gardine buvo rusų, lietuvių, vokiečių ir totorių gyventojų mažumų. Ypač įtempto būta žydų ir krikščionių miestiečių sambūvio. Po žydų bendruomenės išnaikinimo ir didžiosios lenkų dalies iškeldinimo Gardinas po 1944 m. įgijo visiškai naują veidą, kurį ypač formavo sustiprėjęs valstiečių iš apylinkių persikėlimas į miestą¹⁸.

Kiekvienu XX amžiaus valdymo periodu buvo keičiama miesto administracija, įskaitant biurokratus, mokytojus ir policininkus. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, pasitraukė rusiškasis miestas kartu su stačiatikių dvasininkija. Didžioji dalis po karo paskirtų Lenkijos valdininkų, kurie 1939 m. nepabėgo, 1940 m. pradžioje buvo išvežta į Sibirą, kiti patyrė Vokietijos okupacijos represijas, likusieji po 1944 m. pareiškė norą išvykti į Lenkiją, mat miesto administraciją, kaip ir 1939 m., perėmė svetimas TSRS personalas. Tarybiniais metais, nors ir buvo atsižvelgiama į statistiškai fiksuotą Gardino daugiakultūriškumą, kurį formavo persikėlėliai iš kaimo, priskirti baltarusių ir lenkų tautybėms, ir daugelio kitų tautybių atstovai, tai buvo TSRS būdingas bendrabūvis, kuriame tarybinės ideologijos dominavimas etninius, religinius ir nacionalinius skirtumus buvo nuslopinęs. Kartu su Persitvarkymu ir Baltarusijos Respublikos nepriklausomybe tie skirtumai tapo vėl matomi arba buvo naujai sukelti, ypač siekiant suteikti naujų jėgų savajai tapatybei arba ją iš naujo apibrėžti.

Lūžių ir tęstinumo sąryšis *de facto* daugiakultūriame mieste toliau bus tiriamas remiantis pokyčiais istorinėje referencijų sistemoje, kurią sudaro gatvių pavadinimų, religinių vietų metamorfozės ir miesto statymas, žiūrint į jį iš atminimo politikos perspektyvos. Galiausiai besikeičiančių istorinių sąsajų tęstinumą ir lūžius iliustruos konkrečios atminties vietos.

Miesto ašys

Nuo 1801 m. Gardinas buvo gubernijos centras Rusijos imperijos Šiaurės vakarų srityje – taip carinė administracija vadino lietuvių ir baltarusių žemes, norėdama nutrinti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kontūrus. Atitinkamai iki Pirmojo pasaulinio karo pavadinimai Gardine buvo teikiami pagal carinės Rusijos miestų pavyzdžius. Neskaitant toponimikos konstantų, kurioms tokį statusą laidavo topografinė objektų padėtis mieste – Nemuno, Gorodničankos ar Pilies kalno atžvilgiu, centrinių miesto ašių pavadinimus yra įmanoma skaityti tarytum laiko apraiškas. Pažvelkime, kaip keitėsi dviejų pagrindinių miesto centro gatvių įvardijimai.

Rusijos imperijos laikotarpiu pagrindinė gatvė prie dominikonų vienuolyno *Dominikańska* tapo nuo šiol jau į stačiatikių katedrą vedančia Sobornaja (улица Соборная, liet. Katedros) gatve¹⁹. Per Pirmąjį pasaulinį karą Vokietijos okupacinė valdžia per daug nesivargino formuoti istorinę politiką mieste ir vadino tą gatvę tiesiog *Hauptstraße* (liet. Centrinė gatvė). Priklausomumo Lenkijos nacionalinei valstybei laikotarpiu vėl atsirado *ulica Dominikańska*. 1939 m. miestą užėmus Raudonajai armijai, gatvė tapo Sovietskaja (улица Советская, liet. Tarybų) gatve. Vokietijos okupacijos laikotarpiu ji vėl buvo *Hauptstraße*, o po 1944 m. sugražintas Sovietskaja pavadinimas tebevertojamas XXI amžiuje. Kai po 1993 m. grupė tautiškai sąmoningų baltarusių panorą grąžinti senąjį

¹⁷ Štai tarpukario metais atsirado vos keletas baltarusišku iniciatyvu, o norint pasekti veikėjų kelius, tektų pasitelkti ypač stiprų didinamąjį stiklą. Tokius instrumentus sukūrė Andrej Čarnakievich (Андрэй Чарнякевіч). Rezultatai buvo paskelbti straipsnių serijoje, publikuotoje leidinyje *Биржа информации*, 2003, №№ 1–12.

¹⁸ Čia tik štrichais pateiktos gyventojų sudėties daugelis aspektų pateikiama šiame konferencijos straipsnių rinkinyje: *Этнасацыяльныя і палітычныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі ў 1921–1939 гг. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы рэсп. навук. канф.*, Гродна, 5–6 снежня 1997 г. Рэд. А. НЕЧУХРЫН і інш. Гродна, 1998.

¹⁹ Išsami toponimų kilmė: ГАРДЗЕЕЎ, Ю. Да пытання фарміравання Гродзенскай урбанімікі (канец Х – 30-я гады ХХ ст.). In *3 глыбі вякоў. Наш край: гіст.-культурал. зб.* Вып. 2. Мінск, 2002, с. 68-78.

Dominikanską pavadinimą, pasirodė, kad jų balsas postsovietinėje miesto visuomenėje nebuvo pakankamai svarus²⁰. Tiesa, jie vis dėlto pasiekė, kad Dominikanską vardu būtų pavadinta šalutinė gatvė istorinėje vienuolyno teritorijoje. Ironiška, kad Lenkijos laikais pastaroji buvo vadinama *Magistracka* (liet. Magistrato), kadangi po Pirmojo pasaulinio karo į dar išlikusio vienuolyno korpuso patalpas įsikėlė miesto administracija.

Panašių metamorfozių patyrė ir kitos centrinės Gardino ašys. Buvusioji *ulica Brigydzka* (liet. Šv. Brigitos gatvė) prie Šv. Brigitos vienuolyno Rusijos administraciniame centre buvo pervadinta pagal pagrindinę funkciją į Kupečeskąją (*улица Купеческая*, liet. Pirklių) gatvę. Užėmus miestą Vokietijai, ji, paliekant tą pačią prasmę, tapo *Handelsstraße*, Lenkijos laikais – vėl *Brigydzka*, o 1939 m. – Karlo Markso gatve. Po trejų metų pertraukos, kurios metu Vokietijos okupacinė administracija buvo grąžinusi *Handelsstraße* pavadinimą, 1944 m. Karlas Marksas vėl atsirado Gardino miesto centro vardyne, likdamas jame iki šių dienų.

Gatvių pervadinimai

Greitai peržvelgus Gardino gatvių tinklą, reikėtų daugiau dėmesio skirti specifiniams pasikeitimams. Įkūrus Antrąją Lenkijos Respubliką ir galutiniai patvirtinus jos rytines sienas pagal 1921 m. Rygos sutartį, Gardine prasidėjo atminties nacionalizavimo laikotarpis. Tokių pavadinimų kaip *Dominikańska* grąžinimas išvien su *Bernardyńska*, *Brygidzka* ir *Jezuicka* aiškiai rodė orientavimą katalikiškąja linkme, ir tai vyko naujojo nacionalinio-konfesinio teritorijos užkariavimo kontekste. Toliau buvo atsigręžta į Lietuvos ir Lenkijos istorijos palikimą. Lenkijos valdymo metais atsiradusi *Ulica Witoldowa* vėl priminė didįjį kunigaikštį Vytautą, liepusį Gardine statyti pilį, *ulica Jagiellońska* – karališkąją Jogailaičių dinastiją. Antra vertus, buvo išryškinamos ir vietinės ypatybės. *Ulica Akademicka* simbolizavo išdininko Antonio Tyzenhauzo pastangas. XVIII a. pabaigoje priešais senojo Gardino vartus, remiantis ankstyvųjų naujųjų laikų miesto planavimo idėjomis, jo pastatytame mieste dirbo mokslo žmonės iš visos Europos²¹. Pervadinus Muravjovo gatvę (*улица Муравьева*) į *ulica Orzeszkowa*, caro administratoriaus ir „Vilniaus koriko“ savivalės simbolį turėjo simboliškai atsverti Gardino didžiosios damos reputacija ir populiarumas. Rašytoja Eliza Orzeszkowa, prie kurios dar grįšime, buvo viena svarbiausių lenkų pozityvizmo figūrų ir iki pat mirties 1910 m. aktyviai dalyvavo Gardino gyvenime.

Vėliau galimybe įtvirtinti lenkiškus patriotinius pavadinimus buvo pasinaudota nuolat plečiant miestą. 1937 m. miesto plane²² tai matyti net keliuose naujai pastatytuose kvartaluose. Gatvių tinklas aplink Kosto Kalinausko, vieno iš 1863 m. kilusio sukilimo vadų, garbei pavadintą gatvę (*ulica Kalinowskiego*), siejo abiejų didžiųjų sukilimų (Lapkričio – 1830–1831 m. ir Sausio – 1863–1864 m.) nusipelnusių dalyvių vardus su tokiomis lenkams reikšmingomis atminties vietomis kaip Žalgiris ir Žygimanto koplyčia Krokuvos Vavelyje. Kita panašaus dydžio „sukilėlių citadelė“ atsirado į rytus nuo Narbuto gatvės (*ulica Narbuta*). Be Tadeušo Kosciuškos gatvės (*ulica Kościuszki*), pavadintos 1794 m. sukilimo vado garbei, ten atsirado generolo Józefo Bemo, dalyvavusio Lapkričio sukilime, vardu pavadinta gatvė. Aplink Lapkričio 11-osios gatvę, pavadintą Lenkijos nepriklausomybės dienos proga, buvo ne taip kariška. Stefanas Žeromskis, Władysławas Reymontas, Adomas Micevičius (Adam Mickiewicz), Juliuszas Słowackis ir Józefas Wysockis – šie gatvių pavadinimuose

²⁰ ТРУСАЎ, І. Вуліца Савецкая. *Біржа інфармацый*, 2000, № 21, с. 5.

²¹ GORDZIEJEW, J. Próby przekształceń miejskich w Grodnie w okresie Oświecenia. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, 2001, s. 227–257.

²² IBERSKI, E. *Orientacyjny plan miasta Grodna 1937 r.* Podziałka 1:10 000. Warszawa, 1989.

įtvirtinti nusipelnusių literatų vardai tarsi manifestavo nacionalinę kultūrą. Išskyrus iš Naugarduko kilusį Adomą Mickevičių, nė vienas kitas rašytojas su šiuo regionu susijęs nebuvo. Šiandien jauni baltarusių istorikai, atliepdami Józefo Piłsudskio režimo laikų politinės programos pavadinimą, tas gatves juokais vadina „Sanacijos gatvėmis“ (*ulice Sanacyjne*), mat čia 3-iojo dešimtmečio pabaigoje ir 4-ajame dešimtmetyje daugiausia lenkų buržuazija, susidedanti visų prima iš verslininkų ir valdininkų, statėsi vilas su J. Piłsudskio dvarą primenančiu paprastu portiku. Šių vilų architektūra buvo neabejotina alijacija į regiono bajorijos gyvenimo kultūrą ir kartu siejosi su jau 3-iajame dešimtmetyje plačiai paplitusiu „Kresų“ mitu, akcentavusiu išskirtinį katalikiškosios bajorijos vaidmenį Abiejų Tautų Respublikos rytinėse teritorijose²³.

Skirtingai nuo lenkų nacionalinės programos, kuri buvo aprūpinta keliais regioniniais ir multietniniais elementais, Vokietijos okupacijos laikotarpiais miesto pasisavinimo strategija pasižymėjo paprasčiausiu pragmatizmu. Nors abiejų trejus metus trukusių Vokietijos okupacijų pasekmės smarkiai skyrėsi, 1915 ir 1941 m. su gatvių tinklu, sykiu ir su atraminiais miesto istorijos taškais, buvo elgiamasi panašiai. Vyravo paprasti bendriniai pavadinimai²⁴. Išimtyms buvo susijusios tik su privalomomis (atitinkamu laikotarpiu) Bismarcko arba Hitlerio gatvėmis ir su Bažnyčios gatve, prie kurios buvo evangelikų liuteronų bažnyčia – viena iš nedaugelio „vokiškomis“ laikomų Naujamiesčio atminties vietų, beje, įrengta meistrų iš Šiaurės Vokietijos. Kita vertus, tarp 1941 ir 1945 m. dalis gatvių vietoj įprastų pavadinimų gavo tiesiog biurokратиškai suteiktus numerius²⁵. Tačiau jais ilgai nesinaudota.

1939 m. miestą perėmus Tarybų Sąjungai, prasidėjo nauja pervardijimo kampanija, kurios metu jokios nacionalinės logikos nebebuvo laikomasi, o tik stengtasi įtvirtinti Spalio revoliucijos maksimumas. Kartu buvo ne tik atsisakoma lenkų nacionalinių didvyrių mitų, o referencijų sistema plečiama taip, kad ji aprėptų visą Tarybų Sąjungą, bet ir buvo perinterpretuojama regiono istorija. Taip daugelis 1863 m. sukilimo vadų tapo buržuaziniais nacionalistais, o lig tol nežinomi baltarusių kovotojai prieš „lenkų išnaudotojus“ – įžymybėmis, į kurias buvo nukreiptas viešas dėmesys. Oficiali pateiktis teigė, kad Vakarų Baltarusijos arba šiaurės rytinių Antrosios Lenkijos Respublikos teritorijų prijungimas prie Baltarusijos TSR buvo baltarusių liaudies išlaisvinimas. Pačiame Gardine tai sukėlė kiek absurdišką situaciją, mat, kaip jau minėta pradžioje, ligi tol mieste baltarusių beveik nebuvo. Tad pasakojimai apie „lenkų jungą“ labiau tarnavo prasidedančiam sovietizavimui pagrįsti. Kadangi 1939–1941 m., išskyrus trėmimus į Sibirą 1940 m. žiemą, demografinė lenkų ir žydų miesto struktūra dar buvo nesuardyta, gyventojai naujosios tarybinės referencijų sistemos per vieną naktį nepriėmė. Iš nedaugelio publikuotų prisiminimų aiškėja, kad lenkiškai kalbantys gyventojai, t. y. žydai ir krikščionys, išskyrus senuosius žydus ir stačiatikius, kurie buvo rusakalbiai, dar ilgai gynėsi naujų miesto šeiminių įvestų pavadinimų.²⁶

Visiškas 1941 m. vasarą buvusios padėties atkūrimas 1944 m. vasarą, kai Raudonoji armija vėl išvadavo Gardiną, rodo, kad tarybinė vadovybė kūrė tiesioginį istorinį ryšį tarp Vakarų Baltarusijos perėmimo 1939 m. ir šios teritorijos susigrąžinimo 1944 m. Tad „atgautų Baltarusijos teritorijų“ ideologijoje „atgavimas“ reiškė ne teritorijos atėmimą iš priešiškų lenkų, o 1939 m., TSRS požiūriu, teisiškai išlaisvintų teritorijų susigrąžinimą. Ši tęstinumo logika, kuri gatvių pervardijimo

²³ Išsamiai paskutinis Lenkijos laikų planas komentuojamas: SZCZEŚNIAK, K. Światy za słowami zapisane na planie miasta Grodna w roku 1937. In *Шлях да ўзаемнасці: Матэрыялы VIII Міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Гродна, 2001, с. 97–104.

²⁴ *Grodnoer Zeitung: Sonderausgabe zum einjährigen Bestehen*. Grodno, 1916.

²⁵ 2005 m. apie šią sistemą dar bylojo gatvė Nr. 326 Mickiewicziaus kvartale – „Bialinskaha“ (В. Белінскага).

²⁶ HORBACZEWSKI, B. Grodno, jakie pamietam. *Głos znad Niemna*, 1998, Nr. 35, s. 5.

atveju laikytina oficialios atminimo strategijos produktu, tinka ir paskutiniam XX a. dešimtmečiui, kai teoriškai būta galimybės miesto arterijas pervadinti pagal kitokius kriterijus. Tačiau nepaisant kai kurių išimčių, Gardine išliko Tarybų Sąjungoje parengtas repertuaras. Tai iliustruoja stiprią naujosios Baltarusijos Respublikos orientaciją į tarybinį palikimą. Dar ir XXI a. pradžioje Gardino gatvės yra pasipuošusios tokiais pavadinimais kaip Lenino Komjaunimo, Maksimo Gorkio, Tarybinių Pasieniečių, Suvorovo, Dzeržinskio ir Spalio revoliucijos 60-mečio.

Galiausiai būtina užsiminti ir apie tuos, kurie nesugebėjo išlaikyti valdžios ilgai. Tiek Baltarusijos liaudies respublikos atstovų, tiek ir bolševikų, kurių rankose Gardinas buvo 1918 ar 1919 m., pozicijos prie Nemuno buvo tokios nestabilios, kad jie nė nepradėjo keisti gatvių pavadinimų ar istorinės miesto referencijų sistemos. Netiesiogiai tai tinka ir didelei žydų bendruomenei, kuri, būdama gausi ir sykiu įvairialypė socialinė grupė, nei Rusijos imperijos, nei Lenkijos ar Tarybų Sąjungos laikais nesukūrė oficialių, viešų sąsajų su savąja turininga praeitimi istorinėse Lietuvos žemėse. Šiuo atveju paminėtinos tik kelios išimtytys – literatai Lajba Najdus ir Izaakas Perek bei šalutinė Medinės sinagogos gatvelė priemiestyje. Bet „tautiškai atbudusios“ Baltarusijos opozicijos vietinių atstovų apgailėstavimui, tai pasakytina ir apie XX a. 10-ąjį dešimtmetį, kai aplink būsimą kandidatą į prezidentus Aleksandrą Milinkievičių susibūrę aktyvistai bergždžiai stengėsi pervadinti daugiau ar mažiau svarbias gatves. Netgi tokių reikšmingų pokarinės Baltarusijos istorijos asmenybių kaip tris dešimtmečius Gardine gyvenęs rašytojas Vasylis Bykau (Васіль Быкаў) įamžinimą Aleksandro Lukašenkos režimas, kovojantis su bet kokiais nukrypimais nuo postsovietinio istorinio naratyvo interpretacijų, laiko grėsme. Tad gyventojų noras pervadinti Komjaunimo bulvarą Vasylio Bykau gatve nebuvo patenkintas.

Kategorizavimas

Nepaisant prieštaravimų tarp lenkų nacionalinės ir tarybinės referencijų sistemų, dar XX a. pabaigoje Gardine esama tarpukariu įtvirtintos sistemos tęstinumo požymių, pavyzdžiui, K. Kalinausko gatvė, vientisas nepažeistas lenkų literatų rajonas ar E. Orzeszkowos vardu pavadinta gatvė. Kitokiu būdu tęstinumas pasireiškia, kai gatvės pavadinimo reikšmė iš esmės pasikeičia, tačiau pirminė kategorija, kuriai buvo priskirtas gatvės pavadinimas, lieka ta pati. Štai Lapkričio 11-osios gatvė, pavadinta Lenkijos nepriklausomybės dienos garbei, neilgai svarsčius tapo Rugsėjo 17-osios gatve – tą dieną Raudonoji armija užėmė rytinę Lenkiją, arba – nelygu kas tai pateikia – išvadavo Vakarų Baltarusiją. Atitinkamai Gegužės 3-osios gatvės pavadinimas, suteiktas Abiejų Tautų Respublikos konstitucijai pagerbti, buvo pakeistas Gegužės 1-osios pavadinimu. Paaiškinti tai gali gyventojų santykiai su pervardijimo praktika: dar ilgai po atitinkamų atnaujinimų jie vartojo senuosius pavadinimus – viena vertus, iš įpročio, antra vertus, nebūdami tikri, kiek išsilaikys esama valdžia²⁷.

Gardino valstybinio istorijos ir archeologijos muziejaus dokumentas aiškiai rodo, kokie kriterijai buvo nustatyti 1951 m. gatvių pavadinimams išlaikyti arba nutraukti jų vartojimo tradiciją²⁸. Miesto vykdomojo komiteto užsakytoje ekspertizėje Muziejaus moksliniai bendradarbiai svarbių gatvių pavadinimus suskirstė į tris kategorijas: „turi likti“, „gali likti“ ir „reikia keisti“. Be kita ko, tuo dokumentas patvirtina, kad gatvių pervadinimui buvo gerai pasirengta ir kad jis išreiškė iš viršaus nuleistą referencijų sistemą. Paskutinei kategorijai buvo priskirti lenkų nacionalistai, kurių

²⁷ Žr. partinės vadovybės raštą šiuo klausimu, 5.8.1944. *Государственный архив Гродненской области (Valstybinis Gardino srities archyvas, toliau ГАГО)*, ф. 484, оп. 2, д. 2, л. 10.

²⁸ Išsami analizė yra šios archyvinės medžiagos kopijose, 5.7.1951. *ГАГО*, ф. 1269, оп. 1, д. 38, л. 20–24.

nuostata prieš Rusijos imperiją buvo įvertinta kaip pernelyg buržuazinė. Nepaisant to, daugelis 1831 ir 1863 m. sukilimo dalyvių buvo priskirti kategorijai „gali likti“. Kostas Kalinauskas (lenk. Konstanty Kalinowski), kurį revoliucinėje socialistinės baltarusių liaudies istoriografijoje siekta paversti didvyriu Kastusiu Kalinouskiu (Кастусь Каліноўскі), netgi pateko į kategoriją „turi likti“. Kategorijoje „gali likti“ visuotinių kultūros vertybių vaidmenyje atsidūrė tokie lenkų rašytojai kaip Władysławas Reymontas, Adomas Mickevičius ir Stefanas Žeromskis.

Maldos namai kaip simbolinės vietos

Svarbūs akcentai ties miesto pagrindinėmis sankirtomis ir apžvalgos ašimis buvo formuojami nuo tų laikų, kai prie Pilies kalno įsikūrė viduramžių gyvenvietė. Dėl straipsnio pradžioje nurodytos konfesinės situacijos specifikos išskirtinis vaidmuo čia teko maldos namams. Jie reprezentavo bažnytinę galią, keitė prasmę keičiantis miesto bendruomenėms, buvo niekinami ir griunami totalitarinėse valstybėse. Galima konstatuoti ryškų tęstinį „savomis“ laikomų simbolių vietų stiprinimą, kuris buvo neatskiriamas nuo „kitiems“ priskiriamų simbolių griovimo ar marginalizavimo. Tiek stiprinant, tiek ir marginalizuojant tokias vietas, šių veiksmų apimtys buvo tokios pat kaip ir išskirtos apibūdinant gatvių pavadinimų kaitą.

Štai ne vieną dešimtmetį po nepavykusio Sausio sukilimo buvo griunami svarbūs katalikų ir unitų sakraliniai statiniai, tokie kaip dominikonų vienuolynas. Paparinė Vytauto bažnyčia ar buvusi unitų Dievo motinos gimimo bažnyčia buvo paverstos stačiatikių maldos namais. Stačiatikių Sofijos soboru tapusi paparinė Vytauto bažnyčia po XIX a. pab. kilusio gaisro buvo perstatyta ir 1899 m. įgijo „pseudorusiško“ stiliaus kupolų svogūnus. Buvusios didžiausios Gardino katalikų šventovės perstatymas turėjo simboliškai slopinti tuomet aktualų katalikybės, kurios manifestacija buvo puošni barokinė Jėzuitų bažnyčia Turgaus aikštėje, plitimą ir susiaurinti istorinę didžiojo kunigaikščio Vytauto funduotos bažnyčios reikšmę. Tuo pat metu dviejose miesto centro vietose buvo pastatytos stačiatikių cerkvės, viena iš jų – Antonio Tyzenhauzo įkurto Naujamiesčio prie Gorodničankos centre.

Nacionalizuojant Gardiną Antrosios Lenkijos Respublikos metais, stačiatikių soboru paversta paparinė Vytauto bažnyčia, dabar tapusi Įgulos bažnyčia, buvo perstatyta, ne tik panaikinant ortodoksinis simbolius, bet ir suteikiant bažnyčiai prieš tai jos nepuošusį fasadą, kuriame būta užuominų į neoromaninį stilių. Be to, kaip ir daug kur Lenkijoje, su Rusijos imperijos metais pastatyta Aleksandro cerkve Laisvės aikštėje 1938 m. per ilgai nesiterliota – ją buvo liepta išardyti. Šis valstybės remiamas bažnytinės politikos pingpongo tipo urbanistinis žaidimas išaugo į kitą kokybę, teritoriją prijungus prie TSRS. 1939 m. prasidėjusį miesto sovietizavimą lydėjo žydų ir krikščionių maldos vietų niekinimas. Nepaisant to, kad konfesinės struktūros, pavyzdžiui, žydų savivalda, buvo išardytos be ilgų ceremonijų, bažnyčios ir sinagogos kurį laiką dar liko atviros tikintiesiems. Tačiau Vokietijai užpuolus Tarybų Sąjungą, tai tęstis nebegalėjo. Tuomet Gardine buvo nugriauta viena iš gausiausiai išpuoštų medinių sinagogų senosios Lietuvos teritorijoje²⁹. Didžioji choralinė sinagoga, iš pradžių glaudusi žydų pabėgėlius iš jau užimtos vakarinės Lenkijos, įsteigus Gardino getą, tapo centrine išvežamųjų į Treblinką ir Aušvicą surinkimo vieta. Išžudžius daugiau kaip 20 000 Gardino žydų, sinagogos ir maldos namai jau tarybiniais metais dažniausiai buvo naudojamos kaip sandėliai ar sporto salės. Jų niekinamas naudojimas, nepagarba nedidelės dalies išgyvenusiųjų atminties vietoms ir jų išbraukimas iš oficialaus atminties vietų repertuaro atitiko tarybinį *Shoa* naratyvą apie fašistų nusikaltimus prieš

²⁹ VERBIN, M. *Wooden Synagogues of Poland in the 17 and 18 Century*. Herzlia, 1990, p. 3.

taikius tarybinius piliečius, pasireiškusį ir kitose Gardino kančios vietose. Paprasčiausiai nebebuvo galima pažinti, kad iki 1943 m. mieste gyveno žydai.

Gardino sovietizacija išsikristalizavo visiškai pajungus istorinį palikimą naujų miesto šeiminkų reprezentaciniams poreikiams. Garsiausia tokios politikos auka buvo parapiinė Vytauto bažnyčia, kuri 1961 m., miesto tarybos sprendimu, buvo susprogdinta³⁰. Ypatingas vaidmuo naujai įsisavinant miesto istoriją teko kitapus Gorodničankos, Nemuno pakrantėje, esančiai Koložos cerkvei. Žinoma, kad ji buvo pastatyta XII a. Rusios statytojų, kuriems įtakos turėjo Polocko ir Novgorodo tradicijos. Be to, dar tarpukariu lenkiškojo muziejaus steigėjai atliko Pilies kalno kasi-nėjimus, kurių metu buvo atrasta Žemutinės cerkvės liekanų, o jos siekė irgi XII a. pr., kai Gardinas buvo Rusios kunigaikštystės dalis. Tarybinė valdžia išnaudojo šiuos faktus savo valdymo pretenzijoms į „senąjį rusų miestą“ paremti: jie buvo paversti pagrindiniais argumentais pasakojimui, kur-tam paraleliai lenkiškajam Piastų mitui, apie į motinos glėbį grįžtančią „nuo seno rusišką žemę“.

1989 m. permainos maldos namų atveju pasireiškė per staigią resakralizaciją iš apačios. Persitvarkymo metais tikintieji vėl ėmė naudotis bažnyčiomis, daugelis kurių iki tol dešimtmečiais buvo uždarytos. Krenta į akis faktas, kad konfliktas tarp stačiatikių ir katalikų bažnyčių vėl išsiskleidė palei istorinį šių konfesijų pasienį. Baltarusių nacionalistų savivaizdį taip pat naujai ap sunkino tai, kad nė vienoje iš konfliktuojančių pusių jie nesijaučia tarsi namie. Suvokimas, kad sakraliniai pas-tatai visad reprezentuoja ir buvimą dabartyje, ir istorinį išisaknijimą, 10-ojo dešimtmečio antrojeje pusėje paakino nedidelę baltarusių katalikų grupelę dėti bevaises pastangas parapinei Vytauto baž-nyčiai kaip baltarusiškiems maldos namams atstatyti. Jų nesėkmė ir nesuinteresuotumas atstatyti bažnyčią rodė miesto vykdomojo komiteto³¹ vykdytą politiką sulaikyti tarybiniu laikotarpiu susi-klosčiusios referencijų sistemos pokyčius. Nepaisant to, reikia pažymėti kuklų pagyvėjimą žydų bendruomenėje, kuriai 1993 m. buvo atiduota choralinė sinagoga. Ne tokia reikšminga evangelikų liuteronų parapija, kurios bendruomenė-perėmėja irgi atgavo istorinį pastatą.

Tikslingas religinio turinio architektūrinių atminties vietų kūrimas pasireiškė ir perstatant ka-reivines, kurios iškilo vietoj po Sausio sukilimo nugriauto karmelitų vienuolyno. Vietiniai inteli-gentijos veikėjai pasiekė, kad ten išsikeliančio banko pastate būtų atkartotas XIX a. pradžioje toje vietoje stovėjusios bažnyčios fasadas. Tačiau ši pergalė buvo viena iš nedaugelio, kurias pavyko pasiekti miesto kultūriniu kraštovaizdžiu susirūpinusiam postsovietiniam elitui (jam, beje, priklausė ir tuometinis Gardino vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas, 2006 m. tapęs bendru opo-zicijos kandidatu prezidento rinkimuose, Aliaksandras Milinkevičius (Аляксандар Мілінкевіч)).

Nepaisant to (o gal būtent todėl), kad Gardine liko tik vienas kitas prieškarinių bendruomenių atstovas, sąryšis su tradicija kiekvienai jų yra labai svarbus. Štai vienintelė likusi vokietė Marga-rita Duchowitz, gimusi 1935 m., evangelikų bažnyčioje, daugiau kaip 40 metų buvusioje archyvu, pakabino savo krikšto liudijimo ir šeimos nuotraukų kopijas, tuo nutiesdama tiltą į prieškarinio lai-kotarpį³². Didžiojoje sinagogoje atminimo lenta primena Zandmanų šeimą, kurios sūnus Felixas, išgyvenęs holokaustą, dabar finansavo renesansinio pastato sutvarkymą³³. Secesinio stiliaus lip-diniais puošto pastato erdvė tarp baltintų sienų, XXI a. pradžioje atvykus naujam žydų ortodoksų

³⁰ *Горад Святога Губерта. Краязнаўчы альманах. Вып. 1: Гісторыя Гародні XX ст. у вусных успамянах. Сейны, 2002. с. 43–44.*

³¹ Šis pagal postsovietinę tradiciją tebevadinamas vykdomuoju komitetu.

³² Bendruomenės istorijos apybraiža, susieta su šeimos istorija: ДАЎГЕЛА, Л. Лютэране. *Гродненская неделя*, 13–19.2.2000, № 4 (144), с. 8.

³³ ZANDMAN, F. *Never the Last Journey*. New York, 1995.

rabinui iš Niujorko, viena vertus, tapo vieta, kur vėl pradedama nutrauktoji tradicija, o kita vertus, – paties lūžio atminties vieta.

Galiausiai kalbant apie bažnyčių ir sinagogų reikšmę, galima pridurti, kad jos pačios turi didelį atminties vietų reikšminį potencialą, kaip tik todėl per visą XX amžių Gardine jos buvo peršventinamos, išniekinamos arba griauamos. Kitaip nei kuriant gatvių pavadinimų referencijos sistemą, čia skiriamoji riba ėjo ne tiek tarp nacionalinių arba religinių gatvėms teikiamų reikšmių asociacijų, kiek tarp maldos namų sakralinio naudojimo ir jų išniekinimo arba suteršimo bei maldos namų atgavimo.

Atminimo politika ir miesto planavimas

Istorijos sluoksniams perrašyti geriausiai tiko reprezentatyvusis Pilies kalnas, kuriam dėl padėties ir reikšmės visose miesto statybos koncepcijose teko centrinės atminties vietos vaidmuo. Tarpukariu vykstant atminties nacionalizavimo procesui, aktyvaus lenkų mokytojo Józefo Jodkowskio pastangomis Gardine buvo įkurtas pirmasis istorijos muziejus, kurį apgalvotai įrengė Stepono Batoro laikais perstatytos Senosios pilies liekanose. Galų gale juk S. Batoro valdymo metai buvo laikomi Abiejų Tautų Respublikos ir Gardino klestėjimo laikotarpiu, ir ši ypatinga lenkų nacionalinė interpretacija buvo matyti nuolatiniame ekspozicijoje³⁴. Tačiau vėl atidarius muziejų 1944 m., šioji buvo visiškai pakeista. Kaip matyti iš stalinizmo laikų muziejaus lankytojų atsiliepimų knygų, susižavėjimas buvo reiškiamas čia parodyta Spalio revoliucijos ir Baltarusijos kolektyvizavimo istorija. Tačiau lankytojai taip pat labai aiškiai pažymėjo ir „istorijų“ ilgesį – visų pirma, apie Lenkijos karalius ir Lietuvos didžiuosius kunigaikščius³⁵.

Kita vertus, kaip minėta, dar J. Jodkowskio pradėti Aukštutinės bažnyčios kasinėjimai buvo pasitelkiami rusų įkurto miesto vaizdiniui propaguoti. Ir atvirkščiai, priešais Pilies kalną buvusi Naujoji pilis, suprojektuota Augusto II rūmų architekto Matthäuso Danielio Pöppelmanno, išnyko. Iš originalaus komplekso teliko gerai išsaugotas įėjimo portalas. Pasibaigus karui, stalinistinio neoklasicizmo stiliumi perstatytoje pilyje įsikūrė Gardino srities partinė vadovybė, nesukuriant jokių sąsajų su istorija pastato, kuriame XVIII a. vykdavo Abiejų Tautų Respublikos seimai. Tik 1991 m. atidavus pastatą miesto savivaldybei, keli aktyvistai dėjo pastangas pažymėti jo svarbą Lietuvos, o kartu ir Baltarusijos istorijoje, kuri nacionalinėje interpretacijoje toliau suprantama kaip neatskiriama nuo Didžiosios Kunigaikštystės.

Kaip ir sakralinių pastatų atveju, pagrindinis veiksnys, turėjęs įtakos pastatų likimui, buvo ne tiek jų paskirties pakeitimas, kiek griovimas tais atvejais, kai jie turėjo užleisti vietą statyboms pagal modernius projektus. Taip 5-ojo dešimtmečio pabaigoje visuomenės akyse buvo išardyti klasicistinės rotušės prie Turgaus aikštės pamatai. Nors rotušės pastatas per karą nebuvo visiškai sugriautas, pagal 1949 m. generalinį užstatymo planą turėjo būti atlaisvinta vieta apžvalgos ašiai, besitęsiančiai nuo 1958 m. baigtų Tekstilės darbuotojų rūmų, kurių sklype tais pačiais metais buvo nugriautos vadinamojo „Zamkovyj Dvor“ (*замковий двір*) liekanos³⁶. Be to, pagal tą patį principą turėjo būti pašalinti vertingi architektūros paminklai, kurie užstojo vaizdą iš 1951 m. užbaigto statyti paslaugų centro „Dom Byta“ (*Дом Быта*). Ta pačia dvasia buvo paaukota viskas, kas dar buvo likę iš bernardinių moterų vienuolyno: jo vietoje po du dešimtmečius trukusių statybų

³⁴ Józefas Jodkowski buvo lenkiškosios Gardino interpretacijos pirmeivis: JODKOWSKI, J. *Grodno*. Wilna, 1923; JODKOWSKI, J. *Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstania i rozwoju: 1920–1922*. Grodno, 1923.

³⁵ 1949–1953 m. svečių knygos yra saugomos: *ГАГО*, ф. 1269, оп. 1, д. 25.

³⁶ ТРУСАЎ, I. Op. cit.

1984 m. atidarė ekspresionistinės vėlyvojo tarybinio laikotarpio architektūros teatro pastatą, kuris buvo paverstas naujojo tarybinio miesto simboliu, dažnai kontrasto principu lyginamu su greta išlikusiu bernardinų bažnyčios pastatu³⁷. Teatro statinys, lygiai kaip ir vykdomojo komiteto pastatas, atsiradęs vietoj su žeme sulyginto „Gardino Šveicarija“ vadinto miesto parko, buvo laikomas naujosios epochos išraiška ir statomas tai epochai šlovinti. Nepagarbą istoriniam palikimui rodo kad ir tai, kad jau 1986 m. buvo nugriautas seniausias dabartinėje Baltarusijos Respublikoje tokios paskirties statinys, kuriame buvo 1861 m. nutiesto Varšuvos–Sankt Peterburgo ruožo geležinkelio stotis. Naujoji stotis įsikūrė šalia iškilusiame, neproporcingų mastų ir oro uostą primenančiame betoniniame statinyje. Pavienių universiteto darbuotojų protestas rodo, kad 9-ojo dešimtmečio antrojoje pusėje jau ir Gardine susiformavusi tarybinė inteligentija jautė atsakomybę už kultūrinį senojo miesto palikimą, tačiau įgyvendinant tokio masto projektus jų požiūrio nebuvo paisoma. Su nedaugeliu išimčių ši tendencija buvo tęsiama ir XX a. paskutiniame dešimtmetyje.

Taigi istoriniai pastatai Gardine, viena vertus, buvo pertvarkomi kitai paskirčiai, kita vertus, turėjo atlaisvinti vietą reprezentaciniams statiniams, pašalinantiems sąsajas su ankstesnėmis epochomis. Tačiau tai buvo įmanoma tik disponuojant atitinkamais ekonominiais ištekliais. Antai tarpukariu Gardine atsirado tik vienas kitas konstruktyvizmo stiliaus viešosios paskirties pastatas – Šaulių namai, Lenkijos taupomoji kasa, valstybinis tabako fabrikas ir nacionalinio banko filialas, kadangi ekonominė padėtis Antrosios Lenkijos Respublikos šiaurės rytinėse srityse buvo prasta. Ir pokario metais regionas iš pradžių buvo prastai finansuojamas, nes prioritetas buvo teikiamas sostinei Minskui atstatyti³⁸. Tad Gardino centro išlikimas sietinas ne tiek su siekiu išsaugoti ar atskleisti turtingą istorinį palikimą, kiek su investicijų trūkumu 6-ojo dešimtmečio pabaigoje. Jei jų būtų pakakę, ambicingo generalinio užstatymo plano auka būtų tapęs visas senamiestis. Viena vertus, ši politika buvo išraiška fakto, kad atsakingiems asmenims trūko susitapatinimo su buržuazine gyvenamąja ir turtine kultūra, būdinga demografiškai žlugusiam lenkų ir žydų miestui. Tačiau dar labiau ją skatino modernybei būdingas epochinio pranašumo pojūtis, poreikis kurti tai, kas nauja, visa, kas sena, šiaip ar taip paliekant šešėlyje³⁹.

Besikeičiančios paradinės aikštės

Tankiame sąsajų ir simbolių, kaip mazgai užkamšiusių didesnius plyšius, urbanistiniame tinkle Gardino centre buvo suformuotos net kelios centrinės aikštės. Reprerzentacinė Naujamiesčio centrinė aikštė buvo tarpukariu nuo Rusijos valdymo pėdsakų apvalyta Laisvės aikštė, kurioje buvusią Laisvės statulą 1939 m. sugriovė tarybų vadžia ir kuri po Antrojo pasaulinio karo virto Lenino aikšte. Nugriautos bažnyčios ašyje, vietoj Antonio Tyzenhauzo rūmų, buvo pastatyta Vladimiro Lenino statula. Už jos įrengtose didvyrių, žuvusių vaduojant Gardiną, kapuose degė Amžinoji ugnis. Taip įrėmintoje aikštėje per didžiąsias Tarybų Sąjungos šventes buvo rengiami paradai, kol ji tapo per maža ir savo funkcijos nebeatliko.

Tada buvusi Turgaus aikštė, Lenkijos valdymo metais vadinta Stepono Batoro vardu (*Plac Stefana Batorego*), buvo išplėsta ir nulyginta tiek, kad dabar, virtusi Tarybų aikšte (*Советская площадь*), būtų pakankamai didelė Gegužės ir Lapkričio švenčių demonstracijoms. Nugriovus ro-

³⁷ Ypač išgarsėjo tas atvaizdas ant vienintelės kol kas pasirodžiusios Gardino enciklopedijos viršelio – ją dėl leidimo metų galima laikyti žinyu apie tarybinį miestą ir jo savivoką: *Гродно. Энциклопедический справочник*. Гл. ред. И. ШАМЯКИН. Минск, 1989.

³⁸ BOHN, Th. M. Das „neue“ Minsk. Aufbau einer sozialistischen Stadt nach dem Zweiten Weltkrieg. In *Handbuch der Geschichte Weißrußlands*. Hrsg. von D. BEYRAU, R. LINDNER. Göttingen, 2001, S. 319-333.

³⁹ Atskiros sovietinės planavimo fazės ir jų istorinis kontekstas išsamiai aprašyti: КУДРЯШЕВ, В. *Гродно* (Архитектура городов СССР). Москва, 1960.

tušę ir parapinę Vytauto bažnyčią, iš akcentų, kadaise supusių Stepono Batoro aikštę, liko tik Jėzuitų bažnyčia, kurios priešprieša tapo atitinkamos architektūrinės masės Tekstilės darbuotojų rūmai.

Kai ir ši aikštė tapo per maža ir nebereprezentatyvi, „Gardino Šveicarijos“ parko teritorijoje, palei Gorodničankos upę, buvo nutarta išplėsti Lenino aikštę. 1987 m. baigtą rekonstruoti aikštę su nauju Lenino paminklu uždarė 1971 m. pastatyti miesto vykdomojo komiteto rūmai. Jais įrėmintas arealas 1992 m. tapo Lenino aikšte, o šalia esančiai aikštei greta Naujamiesčio ankstyvųjų naujųjų laikų architektūrinio ansamblio buvo suteiktas jo įkūrėjo Tyzenhauzo vardas. Tai kūrė kiek šizofrenišką situaciją – atskleistą istorinę aikštę ir su ja tiesiogiai besiribojančią paradinę aikštę dabar skyrė tik XVIII a. pab. pastatas, kuriame įsikūręs Baltarusijos Respublikos nacionalinio archyvo Gardino skyrius. Dvi aikštės yra tarsi dvi to paties medalio pusės: save griozdiškai reprezentuojanti tarybų valdžia ir vėlai atsiradęs urbanistinės visumos istorinės vertės supratimas. Minėtojo XVIII a. pabaigos pastato, skyrusio dvi aikštes, iškilimas sietinas su faktu, kad 9-ojo dešimtmečio pabaigoje buvo siekiama įvairių interesų grupių sutarimo: aktyvūs miestiečiai ir mokslininkai turėjo susitaikyti su tuo, kad pusė „Gardino Šveicarijos“ bus sulyginta su žeme, tačiau jiems buvo pažadėta skirti pakankamai lėšų nacionalinio archyvo istoriniam pastatui restauruoti. Išgelbėti vieną parko pusę tais laikais jiems irgi buvo pasiekimas. Taigi centrinių aikščių pokyčius reikia vertinti ne tik kaip tam tikro istorinio naratyvo išraišką, bet ir kaip prisitaikymą prie aktualių miesto poreikių.

Prieštaringos atminties vietos

Atminties vieta, galinti būti laikoma esamų naratyvų modifikavimo ir kartu paties atminimo tęstinumo pavyzdžiu, yra Elizos Orzeszkowos⁴⁰ kūryba. Lenkų rašytojos, kuri iki pat mirties 1910 m. gyveno Gardine, integruojanti figūra tiko tiek lenkiškajam, tiek tarybiniam, o dabar ir baltarusių miestui. Pagrindas tam yra patys realistiškai parašyti jos išlikę kūriniai, kuriuose romanų, apsakymų ir laiškų forma pateikiama daugybė gyvenimo Gardine XIX a. pabaigoje aprašymų. „Geležinė ledi“, kaip ją vadindavo 9-ajame dešimtmetyje jai skirto paminklo papėdėje rinkdavęsi miesto hipiai, save laikė ne tik rašytoja, bet ir Gardino piliete, ir būtent toks E. Orzeszkowos angažuotumas įvairioms būsimų kartų gyventojų grupėms teikia galimybę su ja tapatintis. Pvz., ji ne tik stojo už lenkų kultūros ir kalbos išsaugojimą rusifikuotame mieste, bet ir stengėsi savo publicistika pritarti Lietuvos žydų emancipacijai. Be to, nors ir kilusiai iš bajorų šeimos, E. Orzeszkowai nebuvo svetimas baltarusių valstiečių pasaulis. Aprašydama kaimo bajorijos likimą, ji palietė ir valstiečių tikrovės aspektus. Tad branginti jos kūrybos emancipacinius bruožus galėjo tiek žydai, tiek lenkai ir baltarusiai, nors iš esmės ji visuomet elgdavosi kaip lenkų patriotė. Tarybinei propagandai E. Orzeszkowa tapo svarbi, kadangi jos veiklą, palyginti su dauguma jos amžininkų, buvo galima laikyti demokratiška ir progresyvia. Antai po didžiulio 1885 m. gaisro pirmiausia ji stengėsi padėti neturtingiesiems – nesvarbu, kokiai etninei grupei jie priklausytų. Kitas svarbų vaidmenį vaidinęs aspektas – medinis namas, kuriame ji apsigyveno po didžiojo gaisro, yra išlikęs ir šiandien, nors iš tikrųjų tai perkelta per keletą metrų ir iš naujo pastatyta senojo namo kopija. E. Orzeszkowos kūryba yra susijusi su konkrečia vieta ir su į ją įtaisais pasakojimais, būtent todėl ne vieną dešimtmetį Gardine ji buvo juntama labiau nei kitos čia kūrusios asmenybės.

Tokio centrinės miesto atminties vietos tęstinumo išraiška laikytina ir jos vardu pavadinta gatvė. Antrosios Lenkijos Respublikos laikais atsiradęs pavadinimas *ulica Orzeszkowa* buvo išlaikytas netgi

⁴⁰ Rašytojos veiklą apžvelgti padės šios publikacijos: JANKOWSKI, E. *Eliza Orzeszkowa*. Warszawa, 1964; ROMANOWSKI, A. *Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864-1904*. Kraków, 2003. Apie jos ryšį su Gardinu: МУСІЕНКА, С. Письменница з Прынёманскага краю. In: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка...*, с. 245-251.

stalinizmo laikais, kai tūkstančiams lenkų miestiečių Gardiną teko palikti. Būdingi šiai vietai kalbiniai svyravimai lenkų, rusų ir baltarusių kalbų trikampyje dar ne vienerius metus po karo pabaigos lėmė improvizuotą rašytojos vardu pavadintos gatvės rašybą: „ulica Ožeškovej“, „Areškovej“ arba „Ažežka“, kol galiausiai buvo sutarta dėl taisyklingos baltarusiškos formos „ulica Ažeški“ (*улиця Э. Ажешки*) arba rusiško jos atitikmens „ulica Ožeško“ (*улица Э. Ожешко*), kurios, primindamos E. Orzeszkowos pirmojo vyro giminės pavardę, viena greta kitos egzistuoja ir šiandien. Nepaisant oficialių gatvių pavadinimų kritikos, iki 1991 m. šis pavadinimas nebuvo pakeistas. Paskui E. Orzeszkowos palikimas sulaukė naujo dėmesio, mat ji tapo svarbiu atspirties tašku ir lenkų judėjimui, ir baltarusių aktyvistams. Galiausiai galima pasakyti, kad Elizos Orzeszkowos atminimas laiduoja vietinę tradiciją, kurioje puoselėjamas savitas kultūrinis palikimas, bet kartu į savitumo kūrimą įtraukiamos kitos etninės ir socialinės grupės. Be to, kiekviena epocha ją traktuodavo naujai: kadaise ji buvo nacionalinė, vėliau demokratiškai progresyvi figūra, pagaliau nepriklausomai nuo režimo tapo vietinio lygmens dydžiu, į kurį galima formuoti savo santykį.

Pateikiant priešingą pavyzdį, rodantį atminimo lūžį, atkreiptinas dėmesys į „Didžiojo tėvynės karo“ mitą. Po Antrojo pasaulinio karo visoje Tarybų Sąjungoje susiformavęs naratyvas apie pergalingą tarybinę liaudį vakarinėje Baltarusijos dalyje turėjo ypatingų prasmų. Šiuo naratyvu turėjo būti atribotos ištisos gyventojų grupės ir orientuojama tam tikrų regiono tradicijų nutraukimo linkme, kadangi regione veikusiems lenkų *Armia Krajowa* daliniams ir kitiems netarybiniais partizanų junginiams jis tepriskyrė išdavikų ir banditų vaidmenis. Didvyriško Gardino išvadavimo mitas iki šiol mieste yra manifestuojamas daugybe karių kapų, paminklų, atminimo lentų ir klasiškiniu pagoniška tarybinio didvyrių šlovės kurganu (rus. *курган славы*).

Išvadavimas ir tarybų vadžios atkūrimas buvo paskelbti tęstinumo aktais, tačiau kartu buvo nutytila, kad toji valdžia galų gale buvo įvesta tik 1939 m. kariniu būdu. Pasakojimas apie „didžiąją pergalę“ turėjo užgožti esminį lūžį, atsiradusį dėl TSRS vykdytų deportacijų, nacistinės Vokietijos forsuotai įgyvendinto holokausto ir pasibaigus karui prasidėjusio priverstinio keitimosi gyventojais. Išgyvenusiems karą tas šlovingas pasakojimas tepaliko karių didvyrių, motinų patriotų ir našių užnugario gamintojų vaidmenis. Tik nedaugeliui senojo Gardino gyventojų tiko kuri nors iš šių trijų kategorijų, mat miestas trejus metus buvo okupuotas Vokietijos. Tačiau naujiesiems miesto gyventojams šlovingas pasakojimas tapo kilmės mitu. 1939 m. TSRS aneksuotose teritorijose pastaroji funkcija buvo esminė, kadangi ji teikė galimybę integruoti jas į pasakojimą, būdingą visai Baltarusijai ir Tarybų Sąjungai. Šį mitą, kuris Baltarusijoje siejamas su sparnuota fraze „partizanų respublika“, dar ir XXI a. pr. Gardino valstybiniame istorijos ir archeologijos muziejuje reprezentuoja plati ekspozicija. Treji karo metai čia užima daug daugiau vietos nei XVIII, XIX amžių ir XX a. pradžios istorija kartu paėmus. Savaime suprantama, pagal tarybinę logiką holokaustas ir lenkų iškeldinimas čia nėra aiškiai įvardytas – šie istorijos elementai tarybinės istorijos pasakojimui netiko. Ryžtis ją tvirtai perrašyti šiuo metu labiausiai trūksta politinės valios.

Tiesa, Gardine, kaip ir kitur, buvo ieškoma paralelių su ankstesniais karais, kuriuose dalyvavo Rusijos kariuomene, pvz., nurodant į Rusijos karo vado A. Suvorovo apsilankymą Gardine. Buvo leidžiama pateikti ir pasakojimą apie daugkartinius, bet dažniausiai nesėkmingus Vokiečių ordino bandymus apgulti Gardino tvirtovę. Tačiau tiesioginių sąsajų naujiesiems tarybų valdžios turėtojams trūko, mat didžiąją dalį XIX a. buvo vien malšinami sukilimai šalies viduje, o 1920 m. Lenkijos ir Tarybų Rusijos karą bolševikai pralaimėjo.

Vis dėlto netgi lūžyje galima rasti neabejotiną tęstinumo liniją, ką geriausiai rodo didvyrių kapų erdvinio išsidėstymo įvertinimas. Tarybinių karių kapų esama ir senosiose stačiatikių kapinė-

se. O pirmosios masinės kapavietės buvo įrengtos Pirmojo pasaulinio karo karių kapų pakraštyje, greta ten buvusių lenkų, vokiečių ir rusų kapų eilių.

Praeities ateitis

Kaip parodė gatvių pavadinimų, maldos namų ir aikščių reikšmių keitimo analizė, Gardine, atsižvelgiant į ideologijos ir pragmatinius poreikius, buvo pasirenkama istorinių sąryšių modifikavimo, atskleidimo ar perrašymo forma. Miesto prie Nemuno turtingumą šiandien kaip tik ir sudaro iš to susiformavęs daugiasluoksniškumas. Proceso, kurio metu jis susiformavo, rezultatai vietiniai istorikai, archeologai ir kultūrologai vadina Gardino palimpsestu. Šio straipsnio autorius 2008 m. Frankfurte prie Oderio apgintoje disertacijoje pats taikė šį supratimo principą ir dabar tik norėtų dar stipriau akcentuoti skaitymo procesą, kuris priklauso nuo pačių gyventojų miesto erdvėms suteikiamų naujų (taip pat ir papildomų) prasmų.

Nūdienos Gardinui yra būdingi nesibaigiantys ginčai dėl miesto praeities traktavimo naujojoje Baltarusijos istorijos koncepcijoje. Prezidentu tapus Aleksandrui Lukašenkai, miesto valdžia, viena vertus, siekia išsaugoti Gardino istorinį turinį, jeigu jis laikomas vertu rekonstruoti. Antra vertus, ji stiprina tarybinius akcentus, pabrėždama „Didžiojo tėvynės karo“ elementus ir marginalizuodama su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste susijusį kultūros paveldą. Ryškiausiai tai matyti ant Pilies kalno: senojoje pilyje įsikūrusio muziejaus nuolatinėje ekspozicijoje yra demonstruojamas visiškai nepakitęs tarybinis naratyvas. Naujoji pilis, kurioje iki 1991 m. buvo Komunistų partijos sritys komiteto būstinė, nors ir buvo perduota muziejui ir viešajai bibliotekai, išskyrus nedidelę atminimo lentelę bei parodą apie pastato istoriją, istorijos politikos požiūriu, beveik nefunkcionuoja kaip suprantamas pavyzdys.

Simboliniu lygmeniu 1995 m., tada, kai didžioji dalis po 1991 m. aktyviais tapusių vietinių politikų jau buvo pakeisti A. Lukašenkos žmonėms, įvyko reprezentatyvus incidentas: vietinės istorinės tradicijos šalininkai, kurie orientavosi į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Abiejų Tautų Respublikos istoriją, dėjo pastangas, kad raudona bolševikų žvaigždė ant pastato stogo smailės būtų pakeista miesto herbu su šv. Huberto atvaizdu. Pastarąjį meistras jau buvo pagaminęs, ir beliko jį iškelti ant stogo. Tačiau smailė su raudona žvaigžde buvo tokia aukšta, kad pirmasis atgabentas kranas jos nepasiekė. Alpinistams ruošiantis nukelti žvaigždę ir pasiuntus aukštesnį kraną, juodais limuziniais privažiaavę sritys administracijos atstovai nuimti raudoną žvaigždę žmonėms uždraudė. Šis anekdotinis atsitikimas jau pats yra tapęs istorija apie valdžios politiką, kurią baltarusių nacionalistų stovykla mato kaip svetimos valdžios galią, tuo siekdama pagrįsti savąjį iš dalies priešišką santykį vietinės istorijos aspektais⁴¹.

Nepaisant to, kad istorinį diskursą apie Gardiną kaip postsovietinį miestą palaiko A. Lukašenkos režimas, po 1991 m. pokariu susiformavusios sovietinės inteligentijos pagrindu Gardine yra susibūrusi pilietinė bendrija, pasiryžusi stoti už savąją vietinės istorijos viziją. Nors ir patyrusi nemažai pralaimėjimų, mėgindama pervardyti gatves, rengti parodas ir apsaugoti nuo griovimo atskirus pastatus, ji yra remiama aukštųjų mokyklų ir muziejų, todėl turi tam tikras institucinio manevravimo galimybes, o apsaugodama mokslo interesus, gali iki tam tikro laipsnio savo pageidavimus reikšti laisvai. Šioji istorikų, menotyrininkų, archeologų, etnologų ir kultūrologų grupė nuolat nesutaria su administracija. Tačiau jų žinios ir ilgalaikė veikla vis dėlto garantuoja, kad naujos ir senos tęstinumo linijos nebus nutrauktos.

⁴¹ Gardine galima išgirsti įvairių versijų. Šią papasakojo Alesis Gostevas, matęs tai savo akimis. Fiksuota 2006 m. kovo 12 d. Gardine.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 1999.
- ASSMANN, Aleida. Zur Metaphorik der Erinnerung. In *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Hrsg. von A. ASSMANN, D. HARTH. Frankfurt am Main, 1991, S. 13-35.
- BOHN, Thomas M. Das „neue“ Minsk. Aufbau einer sozialistischen Stadt nach dem Zweiten Weltkrieg. In *Handbuch der Geschichte Weißrußlands*. Hrsg. von D. BEYRAU, R. LINDNER. Göttingen, 2001, S. 319-333.
- DAVIS, Norman; MOORHOUSE, Roger. *Microcosm: Portrait of a Central European City*. London, 2002.
- EBERHARDT, Piotr. *Przemiany narodowościowe na Białorusi*. Warszawa, 1994.
- FREUD, Sigmund. Notiz über den 'Wunderblock'. In FREUD, Sigmund. *Gesammelte Werke*. Bd. 14: *Werk aus den Jahren 1925-1931*. Frankfurt am Main, 1999, S. 1-8.
- GORDZIEJEW, Jerzy. Próby przekształceń miejskich w Grodnie w okresie Oświecenia. *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*, 2001, s. 227-257.
- HUYSEN, Andreas. *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford, 2003.
- JANKOWSKI, Edmund. *Eliza Orzeszkowa*. Warszawa, 1964.
- LINDNER, Rainer. *Historiker und Herrschaft: Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrussland im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1999.
- ROMANOWSKI, Andrzej. *Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864-1904*. Kraków, 2003.
- SZCZESŃIAK, Krystyna. Światy za słowami zapisane na planie miasta Grodna w roku 1937. In *Шлях да ўзаемнасці: Матэрыялы VIII Міжнароднай навуковай канферэнцыі*. Гродна, 2001, с. 97-104.
- Гарадзенскі палімпсест. XII-XX стст.*: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Горадня, 7 лістапада 2008 г. Рэд. А. СМАЛЯНЧУК, Н. СЛІЖ. Горадня-Беласток, 2008.
- Гарадзенскі палімпсест 2009: Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV-XX ст.*: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Горадня, 7 лістапада 2009 г. Рэд. А. СМАЛЯНЧУК, Н. СЛІЖ. Горадня, 2009.
- Гарадзенскі палімпсест 2010: Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры, XVI-XX стст.* Рэд. А. СМАЛЯНЧУК, Н. СЛІЖ. Мінск, 2011.
- ГАРДЗЕЕЎ, Юры. Да пытання фарміравання Гродзенскай урбананімікі (канец Х – 30-я гады ХХ ст.). In *3 глыбі ваякоў. Наш край: гіст.-культурал. зб.* Вып. 2. Мінск, 2002, с. 68-78.
- МАЛІНОЎСКАЯ, Тацяна. *Архітэктура горада Гродна (з Х ст. да 1939 г.)*. Гродна, 2005.
- Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна* (Беларус. энцыкл). Рэд. кал. Г. ПАШКОЎ, Я. ЖАБРУН, І. КРЭЊ і інш. Маст. Э. ЖАКЕВІЧ. Мінск, 1999.
- СМАЛЯНЧУК, Алесь. *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях: 1864 – люты 1917 г.* Выданне 2-е, дапрацав. Санкт-Пецярбург, 2004.
- СОБОЛЕВСКАЯ, Ольга; ГОНЧАРОВ, Владимир. *Евреи Гродненщины: жизнь до Катастрофы*. Донецк, 2005.
- ЧЕРНЯКЕВИЧ, Андрей. *«Новый свет» и его окрестности*. Гродно, 2009.
- Этнасацыяльныя і палітычныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі ў 1921-1939 гг. Гісторыя і сучаснасць*: матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 5-6 снежня 1997 г. Рэд. А. НЕЧУХРЫН і інш. Гродна, 1998.

CITY AS A PALIMPSEST: THE PROCESS OF HISTORY READING AND WRITING IN GRODNO**Felix Ackermann**

European Humanities University, Lithuania

S u m m a r y

Over the 20th c., the city of Grodno changed its political dependence at least six times. Simultaneously, new administration of the city was appointed, including bureaucrats and teachers. During World War II and in the immediate postwar years, the city experienced cardinal changes in the composition of population which included decimation of Jews during the Holocaust, eviction of Poles, and populating Grodno with settlers mainly from rural areas. Each of the changes caused new needs for the legitimation of one's presence in the city and its belonging to "us". The article

demonstrates how the processes of symbolic appropriation stimulated by the said needs changed the area of the city.

For the interpretation of these changes, the author uses the concept of a palimpsest. On the one hand, it is used metaphorically, by suggesting a view of the city as a Medieval parchment which regularly tempts one to scrape the primary text in order to write a new one by oneself. On the other hand, the concept of a palimpsest is used in the sense of a method of analysis, given the fact that work with a palimpsest is a process that implies more than merely a wish to erase what is old and record what is new. In the attentive reading of a palimpsest, attention is attracted not only by the visible surface text, but also its barely discernable scraped layers which exist in the area of the city in the role of the tangible heritage of the former epochs. That is why the article argues that during respective processes of the city appropriation, three strategies are used simultaneously: modification, disclosure, and rewriting.

The functioning of those strategies is proved by the analysis of renaming of the axes in the central part of Grodno over the 20th c., the entrenchment of the meanings characteristic of respective periods in the names of the streets, the relationship with chapels in the city, the impact of the policy of remembrance on the city planning trends, and the formation of parade squares. Those changes in the city system of references proved that the postwar form of symbolic appropriation of Grodno was its nationalization through making links with Polish culture and the history of the Republic of Two Nations, while in the Soviet years the city was Sovietized by means of the all-union narrative of “liberation” adapted to Grodno, the emphasis on the significance of the fight of the Belarus people, and slight efforts in Grodno to create its symbolic links with the past of Kievan Rus’. The city reconstruction plans that were not fully implemented witness that the dominating trend of the Soviet years was breaking with the past and attempting to create a new city in Grodno. The failure of reconstruction in the central part of the city accounts for insufficient funding of the ambitious reconstruction plans of Grodno.

On the other hand, the changes in the system of references embodied in the city area were analyzed in order to establish to what degree the changes promoted the feeling of break and continuity. In the article, the role of the break case is played by the entrenchment of the myth of the Great Patriotic War in Grodno. Turned into a foundational myth of the city in the postwar years, the story of the war both disconnected the city from the previous time and also neutralized the authentic experiences of the war to its formulaic and dogmatic understanding. In turn, continuity manifested itself not only in finding and making links with the previous periods of Grodno belonging to “us” and their tangible representations in the earlier layers of the palimpsest of the city: author Eliza Orzeszkowa, a symbol of Grodno, is an example that proves the maintenance of continuity by identification with different meanings attached to the same symbol at different times.

The analysis of the processes discussed in the article that took place in the interaction of the state-established frameworks and citizen initiatives which did not outstep normality leads to thinking that the present value of Grodno is caused specifically by its multi-layer character that formed due to the interaction of different ideologies and pragmatic needs in the city.

ГОРОД КАК ПАЛИМПСЕСТ. ЧТЕНИЕ И ПИСАНИЕ ИСТОРИИ В КАЧЕСТВЕ ПРОЦЕССА В ГРОДНО

Феликс Акерманн

Европейский гуманитарный университет, Литва

Резюме

В течение XX столетия город Гродно менял свою политическую принадлежность, по меньшей мере, шесть раз. Одновременно назначалась и новая администрация города, включая бюрократов и учителей. Во время Второй мировой войны и в первые послевоенные годы в этом городе произошли кардинальные изменения населения, связанные с истреблением населявших город евреев во время Холокоста, выселением поляков и заселением города новоселами преимущественно из сельской местности. Каждая из перечисленных перемен создавала все новые потребности легитимировать как свое нахождение в городе, так и его принадлежность «нам». В статье рассматривается, как такими потребностями обусловленные процессы символического присвоения видоизменяли городское пространство.

Интерпретируя такого рода видоизменения, автор использует концепцию «палимпсеста». С одной стороны, она употребляется в качестве метафоры. В этом случае предлагается относиться к городу как к средневековому пергаменту, учитывая время от времени все появляющиеся искушения соскоблить записанный на нем первичный текст с целью вписывания своего. С другой стороны, концепт палимпсеста здесь употребляется и в смысле аналитического метода, подразумевая, что отношение с палимпсестом является процессом, состоящим не только из желания стереть старое и вписать новое. В течение пристального чтения палимпсеста внимание задерживается не только на очевидно зримом поверхностном тексте, но и на стертых пластах, почти невидимых невооруженным глазом, роль которых в городском пространстве исполняет материальное наследие бывших эпох. Именно поэтому основной тезис данной статьи гласит, что процесс определенного присвоения города состоит из применения сразу трех стратегий – модифицирования, раскрытия и перезаписывания.

Функционирование указанных стратегий представлено в статье, рассматривая происшедшее в XX веке переименование основных осей центральной части Гродно, внедрение в названия улиц характерных для определенных периодов значений, отношение к молитвенным домам города, влияние политики воспоминания на тенденции градостроительного проектирования и на формирование парадных площадей. Изменения в референционной системе города показывают, что в межвоенный период преобладающей формой символического присвоения Гродно была ее нацио-нализация посредством создания связей с польской культурой и историей Речи Посполитой Обоих Народов, а в советский период – советизация города путем приспособления к Гродно нарратива об «освобождении», подчеркивания борьбы белорусского народа и несущественных усилий создания символических связей между Гродно и прошлым Киевской Руси. Проекты по перестройке города, которые полностью так и не были осуществлены, показывают, что преобладающей тенденцией в советский период являлось расторжение связей с прошлым при стремлении к созданию нового города в Гродно. За то, что эти планы не удалось целиком материализовать, следует благодарить недостаточное финансирование размахов перестройки Гродно.

С другой стороны, исследование изменений референционной системы, воплощенной в городском пространстве, проводилось и в поисках ответа на вопрос, как эти изменения поощряли ощущение переломов и преемственности. В качестве примера перелома в статье представлено внедрение в Гродно мифа Великой Отечественной войны. В течение послевоенных лет превращенный в миф происхождения города рассказ о войне не только ввел ограничение по отношению к прежнему периоду, но и нейтрализовал подлинность опытов, связанных с войной, до шаблонных и догматических ее постижений. В свою очередь преемственность была выражена не только в поиске и создании связей с прежними периодами принадлежности Гродно «нам» и с материальными репрезентациями этих периодов в прежних слоях городского палимпсеста. Символ писательницы Гродно Элизы Ожешко является примером, показывающим, что преемственность поддерживалась и в разные периоды отождествляясь с разными значениями, которые приписывались одному и тому же символу.

Исследование обсужденных в статье процессов, происходивших при взаимодействии заданных государствами рамок с гражданскими инициативами, не выходящими за пределы нормальности, позволяет полагать, что сегодня ценностью Гродно как раз и является многослойность, которая сформировалась в этом городе при взаимодействии разных идеологий с прагматическими потребностями.